

XVII. YÜZYILIN ORTALARINA DOĞRU KELKİD KAZASI

İbrahim E. ÇAKIR*-Selçuk DEMİR**

Özet

Kelkid, Karadeniz'i Doğu Anadolu'ya bağlayan yolların kesişme noktasında bulunmaktadır. Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonra Osmanlı hâkimiyetine giren Kelkid, ilk önce nahiye ve daha sonra kaza statüsünde Bayburt Sancağı'na dâhil edilmiş, Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulmasından sonra bu eyaletin paşa sancağını oluşturan kazalar arasında yer almıştır. Bu incelemede Kelkid'in Osmanlı hâkimiyetine girişi, idari teşkilatlanması ve özellikle 1642 tarihinde düzenlenen avarız defterindeki kazaya ait bilgilere yer verilecektir. Bu bilgiler Kelkid Kazası'nın sosyal ve ekonomik tarihine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelkid, avarız, XVII. yüzyıl.

Abstract

Kelkid is located on intersection point of roads connecting the Black Sea to the Eastern Anatolia. Having come under domination of The Ottoman Empire after the Battle of Chaldiran (1514), Kelkid, was included into sanjak of Bayburt in the status of borough and subsequently township. After Erzurum Province (Beylerbeylik) was founded, Kelkid was among townships constituting the pasha sanjak of this province. This study mentions falling of Kelkid under domination of The Ottoman Empire, its administrative organization and information of the township in the "avârız defteri" (register) prepared especially in 1642. Such information would contribute to social and economic history of township of Kelkid.

Key words: Kelkid, avarız, 17th century.

Bugünkü Kelkid Kazasının da içinde bulunduğu Kelkid Ovası, Karadeniz'i Doğu Anadolu'ya ve dolayısıyla Kafkaslar ve İran'a bağlayan yolların kesişme noktasında olduğu için tarih boyunca birçok devletin ilgisini çekmiştir.(Sagona 1990: 425). Antik Çağlarda Lykos olarak adlandırılan bölge stratejik ehemmiyeti yanında önemli bir tahıl ve meyve üretim alanı olup, "doğunun tahıl ambarı" olarak tarif edilmiştir (Sevim 1993: 374). Kaynakla-

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, ietem.cakir@atauni.edu.tr

** Ar. Gör., Atatürk Üniversitesi, selcuk.demir@atauni.edu.tr

XVII. Yüzyılın Ortalarına Doğru Kelkid Kazası

ra göre bölgeye yerleşen ilk topluluk Hayaşalardır. Bunları sırasıyla Urartu, Pers, Makedonya ve Pontos Krallıkları takip etmiştir. Roma İmparatoru Augustus döneminde bölge, Roma egemenliği altına girmişti. Roma tarafından kurulan ve tüm Anadolu'yu kat eden yollar Kelkid yakınlarındaki Satala Şehri'nde sona ermekte olup, burası aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun doğudaki en büyük askeri karargâhı konumundaydı. M.S. 375 yılında başlayan kavimler göçü Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesine neden olmuş ve böylece Kelkid ve çevresinde Bizans hâkimiyeti başlamıştır (Özmenli 1996: 16-63), (Uslu 1991: 147-148), (Çiğdem 2012: 111-117), (Sevim 1993: 374).

Kelkid ve havalisinin Türkler eline geçmesi ise Malazgirt Zaferinden sonra gerçekleşmişti (Miroğlu 1975: 11; Tellioğlu 2007: 657-659). 1072-1202 yılları arasında Saltuklu ve Danişmendli hâkimiyeti altında kalan bölge (Merçil 2000: 279-283), Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleyman Şah'ın (1196-1204) Erzurum'u alıp, Saltuklu Devleti'ne son vermesi üzerine Selçuklular tarafından zapt edilmişti (Turan 1998: 31-34), (Miroğlu 1992: 226). 1243 Köseadağ Savaşında Selçukluların Moğollar karşısında yenilmesine karşın, iki devlet arasında bir anlaşma yapılmış ve bölge bir müddet daha Selçuklu hâkimiyeti altında kalmıştı (Miroğlu 1975: 12), (Turan 1999: 431-437).

Trabzon-Tebriz yolu üzerinde bulunan bölge İlhanlılar zamanında oldukça gelişmiş, son İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle birlikte önce Eretnalıların akabinde Erzincan Emiri Mutahharten'in eline geçmişti (Turan 2001:366). 1394 yılında Kadı Burhaneddin Ahmed, Erzincan Emiri Mutahharten üzerine yürürken Akkoyunlu beyi Kutlu Bey oğlu Ahmed Bey O'na yardım etmişti. Yapılan savaşta Kadı Burhaneddin galip gelirken, savaş sonucunda alınan bölge Ahmed Bey'e ikta olarak verilmişti. Burası 1410 yılında Karakoyunlular tarafından zabtedilmişse de, bir müddet sonra yeniden Akkoyunluların eline geçmişti (Yücel 1971: 666-687).

Kelkid ve yöresi uzun süre Akkoyunlu hâkimiyeti altında kaldıktan sonra 1501'de Safevîlerin idaresi altına girmişti (Miroğlu 1975: 12). Bu sırada Trabzon sancak beyi olan Şehzade Selim bir taraftan şahın hareketlerini yakından takip ederken, diğer taraftan İspir ve Bayburt yöresine akınlarda bulunmuştu. Ayrıca Akkoyunlu/Bayındır beylerinden Ferruhsad Bey ve Mansur Beyleri Safevilere karşı kendi yanına çekmeyi başarmıştı. 1505 Temmuzunda İstanbul'a gelen Safevi elçisi Ahmed Bey, Şehzade Selim'in sınır boylarında yaptığı bu hareketlerden şikâyetçi olmuştu (Emecen 2011: 32). Nihayet Çaldıran seferine giderken geride Safevilere ait güçlü bir istihkâm bırakmak istemeyen Sultan Selim, Yanya Sancakbeyi Mustafa Bey ile Trabzon sancakbeyi Bıyıklı Mehmed Bey (Emecen 2011: 152)¹ komutasın-

¹ Feridun Emecen, Bayburt Kalesi'nin fetheden kişinin Faik Bey adlı bir komutan olduğunu yazmaktadır: Emecen 2011: 152.

daki bir orduyu Bayburt ve çevresinin almakla görevlendirmişti. Kara Maksudî Sultanî tarafından müdafaa edilen Bayburt Kalesi'nin Ekim 1514'te düşmesi sonucu bölge Osmanlı hâkimiyeti altına girmişti (Kırzioğlu 1976: 110-111; Aydın 1998: 39; Miroğlu 1990: 7; İnbaşı 2007: 90).

Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz topraklarının Çaldıran Savaşı sırasında Osmanlı idaresine girmesini müteakip, Erzincan-Bayburd adıyla yeni bir eyalet kurulmuş ve Bıyıklı Mehmed Bey, 23 Ekim 1514 tarihinde buraya beylerbeyi olarak atanmıştı. 1516-1518 yılları arasında yapılan tahrir göre Erzincan-Bayburd beylerbeyliği Vilâyet-i Erzincan, Vilâyet-i Kemah ve Vilâyet-i Bayburd olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştı. Bu idari yapı içerisinde Kelkid; Kelkid-Sadak adı altında Bayburt Sancağına bağlı bir nahiye olarak kaydedilmişti (Miroğlu 1990: 19).

Erzincan-Bayburd Beylerbeyliği daha sonra lağvedilmiş ve Bayburt Sancağı önce Diyarbekir Beylerbeyliğine, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi başlarında da Rum Beylerbeyliğine tabi kılınmıştı (Miroğlu 1990: 18-19; Kunt 1978: 128). 1520 yılında yapılan Karaman-Rum tahririnde Kelkid, Rum Eyaleti Bayburt Sancağına bağlı bir kaza olarak yazılmıştı (Miroğlu 1975: 26-27). 1530 tarihli ve 387 numaralı tahrir defterinde Kelkid'in aynı statüde olmak üzere Bayburt Sancağına bağlılığının devam ettiği görülmektedir (BOA.TT.387: 247).

Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi (1533-1535) sırasında Erzurum Beylerbeyliğinin ihdasıyla birlikte bölgenin idari yapılanmasında bazı değişiklikler meydana gelmiş ve Bayburt, Erzincan, Kemah ve Kelkid kazaları yeni kurulan bu eyaletin Paşa Sancağını oluşturmuştu. Erzurum şehri harap bir halde olduğu için beylerbeyi, Bayburt'ta ikamet etmekteydi. 1555 Amasya Antlaşmasından sonra Kelkid ile birlikte eyaletin Paşa Sancağını oluşturan diğer kazalar Erzurum, Bayburt ve Kemah'tı (Aydın 1998: 60, 61, 73). 1568 ve 1591 tarihli kayıtlara göre Bayburt, kaza statüsüne düşürülmüş, Kelkid ise Kovans ve Yağmurderesi ile birlikte bu kazaya bağlı nahiyeler olarak kaydedilmişti (Miroğlu 1975: 28).

1642 tarihli Erzurum Eyaleti mufassal avarız defterinde Kelkid, Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir kaza olarak yer almıştır (BOA.MAD.5152: 2). Katib Çelebi, Kitab-ı Cihannümâ isimli eserinde Kelkid'i Erzurum eyaletine bağlı bir nahiye olarak kaydetmiştir. Buna ilave olarak Kelkid hakkında: "...cami ve hamam düz sahralardır. Ekser büyütu tahta ve Çimen (Çemen) Dağı didikleri yaylak ki Türkman ve Ulus anda yaylarlar kasabasına karibdir ve ol yaylakda nice dereeler ol düzlere inüb cerayan ider ve dahi cibali vardır meskûndur" (Katib Çelebi 1145: 423) şeklinde bilgilere yer vermiştir. Buradan anlaşılacağı üzere düz bir zeminde kurulan Kelkid'in evleri tahtadandır. Çimen Dağı'nı Türkmen taifeleri yaylak olarak kullanmaktaydı ve çok sayıda dere mevcuttu.

1717-1730 tarihleri arasında Erzurum Eyaletine bağlı nahiyelerden biri olarak kaydedilen Kelkid'in (Başar 1997: 28) bu durumu XIX. yüzyıl baş-

XVII. Yüzyılın Ortalarına Doğru Kelkid Kazası

larına kadar devam etmişti (Baykara 2000: 106). Daha sonra Trabzon Eyaleti'nin Gümüşhane Livası'na bağlanan Kelkid, 1866 yılında Erzincan livasına, 1867 yılında tekrar Gümüşhane Livasına bağlanmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra Gümüşhane Sancağı'ndan ayrılan Kelkid Bayburt Sancağı'na dâhil olmuştu (Özger 2008: 126-127; Okur vd: 2009: 39)

1642 Tarihli Avâriz Defteri

Osmanlı Devleti'nde olağanüstü durumlarda hükümdarın emri ile halktan toplanan her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki yükümlülüğe avâriz adı verilmektedir. Daha önceden tespit edilmiş bulunan ve deftere kaydedilmiş olan nüfus, avâriz hânelerine bölünerek vergi tahsilatı gerçekleştirilmekteydi. Avâriz hânelerinin tespitinde çeşitli kıstaslar göz önünde bulundurulmaktaydı. Bölgenin zenginliği, halkın şehirli, köylü, göçebe olup olmadığı, dükkân, ev ve tarla miktarına göre, birer vergi birliği halinde teşkil edilen itibarî avâriz hâneleri içinde 3, 5, 10 veya 15 evli kimse bulunabilirdi. Defterlerde her mahalle ve köyün nüfusu kaydedildikten sonra, bu nüfusun kaç avâriz hânesi addedileceği tespit edilmekteydi (Barkan 2001: 13-15).² XVI. yüzyılın sonlarından itibaren art arda yapılan savaşlar bu vergiyi de normal vergiler haline getirmiştir (Sahillioğlu 1991: 109)³ Merkezî hazineye bağlı bürolar tarafından fevkalâde vergilerin tevziine esas olmak üzere avâriz hânesi tahrirleri yapılmıştır (Güçer 1964: 70).

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde oldukça kapsamlı avâriz tahrirlerinin yapılmış ve bunun sonuçlarını ihtiva eden birçok mufassal avâriz defteri hazırlanmıştır. Bu defterler demografi ve iskân tarihi için oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Klasik tahrir geleneğinin son bulduğu XVII. yüzyıldaki demografik ve yerleşim düzeninde meydana gelen değişimleri ortaya koymak bakımından mufassal avâriz defterlerinin önemi büyüktür (Özel 1999: 739-743).⁴

Bu incelemede 1642 tarihli Erzurum Eyâleti'ne ait mufassal avâriz defteri ana kaynak olarak kullanılmıştır. H.1052/M.1642 tarihli ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mâliyeden Müdevver Defterler kataloğunda BOA.MAD.5152 numarada kayıtlı olan defter Erzurum Eyâleti'ne ait kazâların 1642 tarihindeki avâriz tahririni ihtiva etmektedir. Tahrir işlemi Cafer Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir. Cafer Efendi'nin bizzat yaptığı avâriz tahrirlerinden birisi de Karahisar-ı Şarkî sancağına aittir.⁵ Erzurum ve Karahisar-ı Şarkî tahriri aynı dönemde ger-

² Ortaçağ'dan beri doğuda ve batıdaki pek çok devletin, olağanüstü ihtiyaçları karşılamak üzere geçici vergilere başvurdukları bilinmektedir. İnalçık 1980: 313,314.

³ Avâriz ile ilgili ayrıca bakınız: Demirci 2006: 563-590.

⁴ Avâriz defterleri hakkında ayrıca bakınız: Emecen 1982: 159-170, Ünal 1999: 119-169.

⁵ Bu defter Mehmet Öz ve Fatma Acun tarafından neşredilmiştir. Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII-Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâriz Defteri (1642-1643 Tarihli), (Haz. Mehmet Öz-Fatma Acun), Ankara 2008.

çekleştirilmiş ve her iki defter şekil ve muhteva itibariyle benzer özelliklere sahiptir. 1642 tarihli Erzurum Eyâleti'ne ait avâriz defterinin giriş kısmındaki fihristte Erzurum şehir merkezi ve köyleri ile birlikte Bayburd, Erzincan, Tercan, Kemah-Kuruçay-Gercanis, Kelkid, Şiran, Tortum, İspir, Hınıs, Kızucan, Koğanis, Pasin, Kiğı olmak üzere 14 kazânın ismi zikredilmiştir. Defterin ikinci sayfasında; “*Defter-i hânehâ-i eyâlet-i Erzurum ki be-mübâşeret hakîr hâlâ müceddedâ tahrîr kerden fer mûde ber mucub-i fermân-ı âlî tahrîr şüd el-vâki' fî evâil-i şehri-i Cemâziye'l-ülâ sene isna ve hamsîn ve elf*” kaydı yer almaktadır (BOA. MAD. 5152: 2). Buna göre Sultan İbrahim'in emriyle Evâil-i Cemaziyel-evvel 1052 / 28 Temmuz - 6 Ağustos 1642 tarihinde tahrir işleminin tamamlandığı anlaşılmaktadır. Defteri hazırlayan Cafer Efendi Erzurum'da cami, itikahâne, medrese, hamam ve çeşmeden oluşan bir külliye inşa etmiş ve giderleri için vakıf kurmuştur (Kılıç 2009: 173-187). 5152 numaralı avâriz defterini esas alarak çok sayıda araştırma yapılmıştır.⁶

Kelkid Kazâsı ve Nüfus Durumu

İncelenen defterde *hânehâ-i müslimanân* (BOA.MAD.5152, s.638), *hânehâ-i reayâ-yı zimmiyân* (BOA.MAD.5152, s.638), *hânehâ-i ehl-i mansıb ve reayâ-yı müslimanân* (BOA.MAD.5152, s.640), *hânehâ-i müslimanân ehl-i mansıb ve reayâ* (BOA.MAD.5152, s.643) gibi başlıklar kullanılarak kazâ nüfusu deftere kaydedilmiştir. Ancak kimi zaman reaya-yı müslimanân başlığı altında askerî kesime mensup görevlilere de yer verilmiş ehl-i mansıb başlığına gerek görülmemiştir. Vergi vermeyen askerî nüfus görev adlarıyla beraber; erbâb-ı timâr, sipâhi, yeniçeri, imam vb. şeklinde yazılmıştır. Her köy için nüfusun kaç avâriz hânesini oluşturduğu ayrıca belirtilmiştir.

Tablo 1. 1642 Tarihinde Kelkid Kazâsı

Köy Toplamı	Müslim Hâne	Müslim-Muaf	Askerî Görevli	Din Görevlisi	Gayrimüslim Hâne
92	658	33	253	74	87

İncelenen 1642 tarihli avâriz defterine göre Kelkid Kazası'nda toplam 92 köy yer almaktadır. Müslüman hânelerden bazıları çeşitli sebeplerle muaf olarak kaydedilmiştir. Elinde muâfiyet belgesi olup bunu ibraz edenlerin yanı sıra hasta, fakir ve avâriz ödemeye muktedir olmayanlar bu kapsamda değerlendirilmiştir. Bu durumdaki hânelerin sayısı 33'tür. Avâriz

⁶ Bu çalışmalar: (İnbaşı 2001: 9-32; İnbaşı 2007: 89-117; İnbaşı 2008; İnbaşı 2009: 189-214; Pamuk 2006; Gül 2009: 123-141; Çakır 2009: 109-122; Kul 2010: 271-289; Demir 2012: 505-529; Bulut 2012: 21-30.

XVII. Yüzyılın Ortalarına Doğru Kelkid Kazası

tahririne katkı sağlamak muâfiyet sebepleri arasındaydı (BOA. MAD. 5152, s.644) Askerî görev üstlenen hâne sayısı 253, din görevlisi hâne sayısı ise 74 idi.

XVI. yüzyılda Kelkid Kazası'nda 1516'da 125, 1520'de 130 köy tahrir defterlerine kaydedilmiştir (Miroğlu 1975: 34). 1530 tarihli tahrir defterine göre kazâda 120 köy, 22 mezra, 2 mescid ve 23 zaviye yer almaktaydı. Bu tarihte 303 askerî görevli, 534 Müslüman hâne ve 372 mücerred, 454 gayrimüslim hâne ve 236 mücerred deftere kaydedilmiştir (BOA. TT. 387, s.838). Bu veriler 1642 tarihli avâriz tahririyle kıyaslandığında köy sayısının ve nüfusun azaldığı görülmektedir. 1642 tarihinde köy sayısı 92 idi. Müslüman hâne sayısında artış dikkat çekerken gayrimüslim nüfusta azalma meydana gelmiştir. Askerî görevlilerle birlikte Müslüman hâne sayısı 1530'da 837 iken bu sayı 1642'de köy sayısındaki azalmaya rağmen 1018'e yükselmiştir. 1530'da gayrimüslim hâne sayısı 454, mücerred 236 iken 1642 tarihinde gayrimüslim hâne sayısı 87 olarak kaydedilmiştir. Genel olarak yüzyıldan fazla süre içerisinde nüfusun doğal bir artış göstermesi gerektiği düşünüldüğünde gayrimüslim nüfustaki azalma dikkat çekici düzeydedir. Bunun muhtemel sebepleri arasında ihtida, göç, hastalık vb. şeyler ileri sürülebilir. XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyıl başlarında meydana gelen Celâlî İsyânları'ndan dolayı gayrimüslim nüfusun daha emniyetli yerlere ve bilhassa batıya ve surları olan şehirlere göç etmiş olabileceği ileri sürülebilir. Gayrimüslimlerin bir kısmının ihtida ederek Müslüman olması, Müslüman nüfusu artırmış olmalıdır. İncelenen avâriz defterinde bazı şahısların baba adı Abdullah'tır (veled-i Abdullah) ve bu durumdaki hâne sayısı 103'tür. Baba adı Abdullah olanlar gayrimüslim iken ihtida eden yeni Müslümanlar olduğu akla gelmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere kazada XVI. yüzyıldan XVII. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar ihtida hadisesi meydana gelmiştir. Kazada çok sayıda zaviye yer almaktadır. Türk dervişlerin çabaları ve halk arasındaki etkileşim sonucunda gayrimüslimlerin ihtida ederek Müslüman oldukları anlaşılmaktadır.

Grafikten anlaşılacağı üzere Kelkid Kazâsı'nda nüfusun büyük bir kısmı Müslümanlardan oluşmaktadır. Erzurum Eyâleti dâhilindeki kazalarla kıyaslandığında Kelkid Kazâsı'nda gayrimüslim nüfusun az olduğu dikkat çekmektedir. Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı köy sayısı 13, nüfusunun tamamı Müslümanlardan oluşan köy sayısı 77, sadece gayrimüslimlerden meydana gelen köy sayısı ise 1 idi. Şenbuk Köyü'nün ise yalnızca adı kaydedilmiş hâne kaydı yer almamıştır.

Tablo 2. 1642 Tarihinde Hâne Sayısı Yönünden Kelkid Kazâsı Köyleri

Hâne Sayısı	0	1-9	10-19	20-29	30-39	40-49	70-79
Köy Sayısı	1	52	22	9	5	2	1

Tabloda, 1642 tarihinde deftere kayıtlı nüfusun hâne sayıları yer almaktadır. 92 köy bulunan kazâda sadece 1 köyde hâne kaydedilmemiştir. Köylerin çoğunluğu 10 hânenin altındadır. Bu durumdaki köy sayısı toplam köy sayısının %57,61'ini oluşturmaktadır. Hâne sayısı 50'nin altında olan köy sayısı 91'dir ve toplam köy sayısının %98,91'ine karşılık gelmektedir.

Kazadaki bazı köyler derbend ve menzil köyü olarak kaydedilmiştir. Pökse Köyü, Erzincan ile Kelkid arasında Akdağ denen derbendin ağzında bulunmaktaydı. Köy ahalişi buradan geçen yolculara hizmet şartıyla vergiden muaf tutulmuştur.⁷ Sarı Şeyh Köyü derbend mahalli olması dolayısıyla

⁷ "Karye-i mezbûr Erzincan ile Kelkid mabeyninde Ağdağ bile dimekle ma'rûf derbendin ağzında vakî' olub bundan akdem vakî' olan ihtilaller sebebi ile zulm-u zalemeden harab ve virân ve otuz kız seneden berü eser-i raiyyetden bî-nâm ve nişân olub mezbûrun kimesneler eyyâm-ı adalet-i pâdişahîde karye-i mezbûru avâriz-ı divâniyye ve tekâlf-i örfiyyeden muâf olmak şartıyla ihyâ ve imâret idüb ayande ve revendeye hizmet eyledikleri kazâ-i mezbûrun a'lâ ve ednâsı ve umûmen reaya ve berayası ihbâr ve muâf olmazlar ise ayende ve revendeye hizmet idüb tekâlif çekmek mümkün değildir deyu hüccet idüb karye-i mezbûr ol vechile muâf olub ayande ve revende şiddet-i şitâ ve berf-ü sermâda aman bulub mal ve nefsine zarar irişmemek mühim olduğun i'lâm itmekle avâriz-ı divâniyye ve örfiyyeden muâf olmak üzere deftere kayd olundu." BOA. MAD. 5152, s. 639.

XVII. Yüzyılın Ortalarına Doğru Kelkid Kazası

köy halkına vergi muafiyeti sağlanmıştır.⁸ Eskah Köyü, Trabzon-Diyarbakir Yolu üzerinde yer almasından dolayı bu köy ile aynı güzergâhta bulunan Pegun Köyü arasındaki yolun tamirini yapmak ve yolculara hizmet etmek şartıyla Eskah Köyü ahalisi vergiden muaf sayılmıştır.⁹ Trabzon-Diyarbakir yolu, Kelkid menziline sonradan Sipikör Dağı'nı (Pökse Geçidi) geçerek Erzincan'a ve buradan Kemah, Eğin, Arapkir'den Malatya'ya ulaşmaktaydı (Gül 2011: 119). Yolun sürekli açık tutulması için köprü ve yolların bakım ve onarımı ile görevlendirilen köylere avâız vergisinden muafiyet sağlanmıştır. Kazâya bağlı Germerü ve Sökmen köyleri İran tarafına giden yol üzerindeydi. 1632 yılında İstanbul'dan yola çıkıp Tebriz'e seyahat düzenleyen Tavernier bu köyden geçtiğini kaydetmiştir (Tavernier 2010: 58). Bahsedilen güzergâh Osmanlı Devleti'nde Anadolu'nun kuzeyinden Tebriz'e kadar uzanan ve Sol Kol olarak adlandırılmaktaydı (Taeschner 2010: cilt 1: 226-227, cilt.2: 22-26), daha geniş bilgi için ayrıca bakınız: (Tuncer 2007: 102-103). XVII. yüzyılda bu yol oldukça işlevseldi ve kervanlar bu yolu izleyerek Tebriz'e ulaşırlardı (Tavernier 2010: 39,57). 1642 tarihli avâız defterinde Kelkid Kazası'na bağlı köylerdeki vergi nüfusu kaydedilmiş ve bunun yanı sıra ilave bazı bilgilere yer verilmiştir. Pökse Köyü'nde boyahâne mevcut olup buradan elde edilecek gelirin köydeki camiye ve cami görevlilerine harcanacağı ifade edilmiştir (BOA. MAD. 5152, s. 639). Sarı Şeyh Köyü'nde Alaybeyi Ahmed tarafından inşa edilen camiden (BOA. MAD. 5152, s. 641) ve Samagermiş Köyü'nün ise toprağının muteber olduğundan bahsedilmiştir. (BOA. MAD. 5152, s. 653) Alaca Atlı Köyü'nde bir kom (BOA. MAD. 5152, s. 664). Hozbirik Köyü'nde Çağırğan Baba evladından Şeyh Seyyid İbrahim Efendi'nin tasarrufunda bulunan bir değirmen (asiyab) mevcuttur (BOA. MAD. 5152, s. 670). Şenbuk Köyü'nün otuz-kırk seneden beri harabe olduğu belirtilmiştir. Rıdvan isimli bir şahıs burasını ihya ve şenlendirmeyi kabul ederek bunun karşılığında kendisine vergi muafiyeti tanınmıştır.¹⁰

⁸ "Karye-i mezburda Kelkid alâybeyisi Ahmed alâybeyi binâ eylediği cami' binasından yıkılursa ve ta'mîr ve termîme muhtâc olursa ahâli-i karye kendü mallarıyla ta'mîr ve termîm eylemek ve Çemre? yolunda sa'bu'l-mürûr derbendleri dahi yapıp ayande ve revendenin nefesine ve malına zarar getirmemek üzere ce cami' ma'mûr saklayub ve hizmetlerinde kusurları olursa avâız-ı divâniyye kendülerden mîrî için ahz olunmaya taahhüd idüb ve taahhüdleri hüccet olunub ol veçhile olan taahhüdleri ebnâ-ı sebîl ve cemâ'at-ı müslîmine nâfi' olub ve hizmeti nâfi' olan muâf ibkâ olunmak fermân buyurulmağla ber-mûceb-i fermân-ı 'âlî cami'-i mezbûru ma'mûr saklamak ve derbend hizmetin kemâ yenbağî edâ eylemek ve edâ eylemezlerse hâneleri tahsil olunmak üzere hâne-i avâız ve tekâlif-i örfiyyeden muâfiyet ile kayd olundu." BOA. MAD. 5152, s. 642.

⁹ "... karye-i mezbûr ahâlileri bundan akdem Diyarbakir ile Trabzon Yolu üzerinde vaki' Pegun nam karye ile kendüler mabeyninde olan sa'bu'l-mürûr yerlerin ta'mîr ve termimine ta'yîn ve üzerlerine lazım gelen derbendcilik hizmetin edâ ve hizmetleri ebnâ-i sebîle ve fukaraya nafi' olmağla ber-mûceb-i fermân-ı 'âlî avâız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muâfiyet ile deftere kayd olundu." BOA. MAD. 5152, s. 651.

¹⁰ "Karye-i mezbûr otuz kırk seneden berü hâli ve harabe olub yol üzerinde olmağla kimesne ihyasına kâdir olamayub yine kazâ-i mezbûre sakinlerinden Rıdvan Beg nâm kimesne karye-i mezbûru şenledüb kendü malıyla imâret eyleyüb ayande ve revendeye hizmet ve itâ'm eyle-

Kazaya bağlı sekiz köyde zaviye ve bir köyde tekke mevcuttur. Zaviyesi olan köyler Pökse, Sarı Şeyh, Eski Kadı, Fernigi, Hinzori, Tay-ı Şeyh, Hallac, Torposek şeklindedir. Bu köylerdeki zaviyelerden bir kısmı köyün adıyla anılmaktadır. Pökse Köyü'ndeki zaviyenin adı Hacı Nasrullah, Fernigi Köyü'ndeki zaviyenin adı ise Pir Halil Baba Zaviyesi olarak kaydedilmiştir. Şurut Köyü'nde Çağırğan Baba Tekkesi mevcuttur. Bu köyde 11 hâne seyid, 26 hâne abdâlân adıyla hâneler kayıtlıydı. Şurut Köyü ile ilgili olarak defterde: "*Karye-i Şurut, karye-i mezbûr Çağırğan Baba nevverallahu merkadahunun tekyesi (tekke) olub kendü fukaraları sakın olub avâriz çeker reayası olmamağla kadimü'l-eyyâmdan hâne-yi avâriza dâhil olmamağla üslûb-u sâbık üzere kayd olundu*" şeklinde bilgi yer almaktadır. Çağırğan Baba Tekkesi'nin burada yer alması ve aynı zamanda köy halkının fakir olması dolayısıyla Şurut Köyü ahali avâriz vergisinden muâf sayılmıştır. Muâfiyet durumunun uzun yıllardır devam ettiği ayrıca belirtilmiştir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre köy halkı her padişahın muâfnâme ve hatt-ı şerif almakta ve bu sayede vergi muafiyeti sürmekteydi. Evliya Çelebi ile birlikte seyahatte bulunan paşa, vergi muafiyetinin sebebini sormuştur. Çağırğan Baba Zaviyesi'ndeki görevliler bir saat içinde misafirlere büyük bir ziyafet verince vergi muafiyetinin sebebi anlaşılmıştır (Evliya Çelebi 2006: 102-103). Çağırğan Baba'nın Kelkid Kazası dışında da nüfuzu söz konusuydu. Bayburd Kazası'na bağlı Hadrek Köyü Çağırğan Baba'nın evladı Ömer Efendi tarafından ziraat edilmekteydi. Öte yandan Sivkar köyünde ise Çağırğan Baba'ya bağlı Abdal Veli ve Abdal Üveys ismiyle anılan abdallar ikamet etmekteydi. Bu şahıslar avarızdan muaf tutulmuşlardır (İnbaşı 2007: 106).

Çağırğan Baba, Yukarı Çoruh ve Kelkid Vadisi'nin İslamlaşmasına öncülük yapan Türk dervişlerinden birisidir.¹¹ XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde Çağırğan Baba adına rastlanmaktadır. H.937/M.1530 tarih ve 387 numaralı defterde, "*Zaviye-i Baba Çağırğan der-karye-i Şurut tabi-i mezbûr, karye-i Şurut vakf-ı zaviye-i mezbûre, hâne 20, mücerred 4, zaviyedarzâde 10, hâsıl 3803*" şeklinde kayıt yer almaktadır (BOA. TT. 387, s.843) H.947/1540 tarih ve 199 numaralı tapu tahrir defterinde ise daha ayrıntılı bilgi yer almaktadır. Bu husus deftere "*Zâviye-i Baba Çağırğan, der-karye-i Şurut tâbi-i nahiyeye-i mezbûre, meşihat der-tasarruf-u Şeyh İsmail veled-i Şeyh Can Baba, bâberât*" (BOA. TT. 199, s.84) şeklinde kaydedilmiştir. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Şurut Köyü'nde Çağırğan Baba Zaviyesi mevcuttur ve bu köy adı geçen zaviyeye vakıf olarak tahsis edilmiştir. Çağırğan adı Alucra'nın Zûn ve Zihar köylerini iskân eden bir Türk taifesinin adıdır (Bostancı 2007: 181). Çağırğan taifesi Dulkadir Ulusu'nu meydana getiren taifeler arasında zikre-

mek şartıyla muâf olmak üzere ihyâsını taahhüd eylediği vilâyete ve mürur ve 'ubûr iden ebnâ-ı sebîle nâfi' olmağla avâriz-ı dîvâniyye ve tekâlif-i örffiyeden muâf olmak üzere deftere kayd olundu." BOA. MAD. 5152, s. 681.

¹¹ (Yukarı Çoruh ve Kelkid Vadisi'nin İslamlaşmasına öncülük yapan Türk dervişleri hakkında bilgi için bakınız Fatsa 2002: 257-281).

XVII. Yüzyılın Ortalarına Doğru Kelkid Kazası

dilmiştir (Solak 2002: 113). Çağırğan Baba'nın türbesi Gümüşhane'nin 13 km. doğusunda Tekke Köyü'nde, anayolun hemen kenarında yer almaktadır. Bu türbe bir Osmanlı dönemi türbesidir. Türbenin iç kapısı üzerindeki Arapça iki satırlık kitabede H.990 / M. 1582 yılı kayıtlıdır (Özkan 2009: 149). Evliya Çelebi ziyaret ettiği bu türbe ve burada medfun bulunan Çağırğan Baba hakkında Seyahatnâmesi'nde bilgiler vermiştir. Çağırğan Baba yüzlerce defa kerameti ortaya çıkmış ulu bir şeyhtir. Kabri; şamdan, çerağdan, buhurdan ve güzel yazılar ile süslüydü (Evliya Çelebi 2006: 102).

Askerî Zümre

1642 tarihindeki kayıtlara göre kazada 253 askerî görevli bulunmakta ve toplam nüfusa oranı %22,90'dır. Askerî zümre mensupları arasında hemen her köyde bulunan erbâb-ı timar olarak (174 kişi) kaydedilenler çoğunlukta olup bunu sipâhi ve sipahizâde adı verilen sipahi çocukları (38 kişi) takip etmektedir. Bunun yanı sıra kazada yeniçeri-beşe, mîr-alây, zaim, çavuş, cebeci olarak görev yapan şahıslar da mevcuttu. Erbâb-ı timarın en fazla bulunduğu köyler Germeri, Pegun, Kozçerme, Sadak, Kelhbur köyleridir.

Din Görevlileri

1642 tarihli deftere kayıtlı 74 din görevlisi mevcuttu. Bunlar arasında imam, müezzin, farraş, zaviyedâr, şeyh, seyyid ve abdâl adı verilen vazifeliler mevcuttu. Hz. Muhammed'in soyundan gelen seyyidler kazaya bağlı Şurut Köyü'nde ikamet etmekteydi. Bunların isimleri: Seyyid Şeyh İbrahim Efendi ("Evlâd-ı Çağırğan Baba") BOA. MAD. 5152, s. 681), Seyyid Nuh veled-i Abdulkadir, Seyyid Hasan Ali veled-i Seyyid Selim, Seyyid Ahmed veled-i Seyyid Ali, Seyyid Ahmed, Seyyid Mehmed veled-i Seyyid Ömer, Seyyid Kılıç veled-i Alişan, Seyyid Mustafa veled-i Kurd, Seyyid Ömer veled-i Canbaba, Seyyid Hasan veled-i Abdussamed, Seyyid Yakub veled-i Seyyid Ali olarak yazılmıştır. Bu köyde ayrıca 26 hâne adbâl olarak kaydedilmiştir (BOA. MAD. 5152, s. 681). Sarı Şeyh Köyü'nde ise 4 şeyh, 2 imam, 1 müezzin ve 1 farraş kayıtlıdır. Zaviyedâr olarak görev yapanlar ise Pökse, Hanege, Sokman köylerinde sakindi. Kazaya bağlı köylerde toplam 12 şeyh kaydı görülmektedir. Bu köyler Sarı Şeyh-Tesklon, Gerdek Hisar, Eski Kadı, Fernigi, Hınzori, Hanege, Tayı Şeyh-Pirsor, Hallaç Yakub, Torposek şeklindedir. Şeyh ve zaviyedârlar zaviyelerde görev yapmaktaydı. Zaviye, şehir, kasaba ve köylerde veya yollar üzerinde kurulmuş olup içinde belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı mekânlardı. Bunun yanı sıra gelip geçen yolcular herhangi bir ücret talep edilmeksizin buralarda misafir edilirdi. Zaviyeler birçok işleve sahip olmaları dolayısıyla fiziksel anlamda da çeşitli kısımlardan meydana gelen bir bina topluluğudur (Ocak 1978: 248, Ocak-Faroqhi 2001: 468). Osmanlı Devleti'nde zaviye ve tekkeler, sosyal yardım müessesesi olduğu kadar, dinî propaganda bakımından birinci derecede rol oynamış, bunun yanında iskân vasıtası, emniyet ve haberleşmenin temin

edildiği tesislerdi (Barkan 1942: 304). Kelkid Kazasına bağlı köylerin bir kısmı isimlerini şeyh isimlerinden almıştır. Sarı Şeyh, Tayı Şeyh köyleri bu kapsamda zikredilebilir. Çağırğan Baba (BOA. MAD. 5152, s. 681), Pir Halil Baba (BOA. MAD. 5152, s. 646), Şeyh Nasrullah (BOA. MAD. 5152, s. 639) gibi şeyh ve dervişler bu bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli rol oynamışlardır.

Sonuç olarak, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı hâkimiyetine giren Kelkid, 1642 tarihinde Erzurum Eyaleti'ne bağlı kazalar arasında yer almıştır. 1642 tarihli avarız defterinde Kelkid Kazası'na bağlı 92 köy kaydedilmiştir. Kazada 253 hâne askeri görevli, 74 hâne din görevlisi kaydı yer almıştır. Bunun yanı sıra 691 müslüman hâne ve 87 gayrimüslim hâne kaydedilmiştir. Aynı tarihte Erzurum eyaletine bağlı diğer kazalardan Şiran Kazası'nda 62 köyden müteşekkildir ve kazada 692 müslim, 289 gayrimüslim hâne ve 7 fakir hânenin ile birlikte 54 din görevlisi ve 116 askerî görevli kaydedilmiştir (Kul 2010: 289) Bu bilgilere göre köy sayısı Kelkid'de daha fazlaydı. İki kazanın Müslüman hâne sayıları ise birbirine oldukça yakındır ve gayrimüslim hâne sayısı yönünden ise Şiran Kazası'nın öne çıktığı görülmektedir. Askeri ve din görevlisi sayısı ise Kelkid Kazası'nda daha fazladır. Kelkid, Erzurum Eyaleti'ne bağlı diğer kazalar ile toplam hâne sayısı yönünden kıyaslandığında Bayburt (İnbaşı 2007: 110-116) ve Şiran kazalarından daha az İspir (Çakır 2009: 116) ve Tortum (İnbaşı 2008: 177) kazalarına göre daha fazla hâne kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları/ Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Maliyeden Müdevver Defterler

BOA. MAD. 5152.

Tahrir Defterleri

BOA. TT. 199, 387.

Araştırma, İnceleme Eserleri ve Diğer Kaynaklar

AYDIN Dündar (1998), *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara.

BARCAN Ömer Lütfi (1942), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I-İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, II, s.279-353.

BARCAN Ömer Lütfi (2001), "Avarız", *İA*, II, s. 13-19.

BAŞAR Fehmeddin (1997), *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Ankara.

BAYKARA Tuncer (2000), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara.

XVII. Yüzyılın Ortalarına Doğru Kelkid Kazası

- BOSTANCI Harun (2007), *Osmanlı Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesinde Kurulan Tekke ve Zaviyeyeler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- BULUT Hüseyin (2012), 1643 Tarihli Avarız Defterine Göre Erzincan Şehri'nin Mahalleleri, *History Studies*, Prof.Dr. Enver Konukçu Armağanı, Nisan 2012, s. 21-30.
- ÇAKIR İbrahim Etem (2009), "1642 Tarihli Avarız Defterine Göre İspir Sancağı", *The Journal of International Social Research*, 2 / 8, s.109-122.
- ÇİĞDEM Süleyman (2012), *Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane*, Gümüşhane.
- DEMİR Alpaslan (2012), "1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Koğans Kazası", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), s. 505 -529.
- DEMİRCİ Süleyman (2006), "Avâriz and Nüzul Levies in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman, 1620s-1700" *Bellekten*, 70/258 (Ağustos), s.563-590.
- EMECEN Feridun (1982), "Kayacık Kazasının Avarız Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII, 1981-1982, s.159-170.
- (2011), M., *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul.
- Evlıya Çelebi (2006), *Seyahatnâme II*, Haz. Z.Kurşun-S.A.Kahraman-Y.Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- FATSA Mehmet (2002), "Yukarı Çoruh ve Kelkid Vadisinin İslamlaşmasına Öncülük Eden Türk Dervişleri", *Tasavvuf-İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, XXII, , s. 257-281.
- GÜÇER Lütfi (1964), *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- GÜL Abdulkadir (2009), "1642-1643 Tarihli Avâriz Defterlerine Göre Erzincan Şehri", *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11/1, s. 123-141.
- (2011), "Osmanlı Döneminde Erzincan Kazasında Ulaşım ve Haberleşme", *History Studies*, 3/1, s. 113-129.
- İNALCIK Halil (1980), "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700" *Archivum Ottomanicum*, VI, s. 283-337.
- İNBAŞI Mehmet (2001), "1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Erzurum Şehri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, IV, İstanbul, s. 9-32.
- (2007), "Bayburd Sancağı (1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2, Erzurum, s. 89-117.
- (2008), *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, İstanbul.
- (2009), "Erzincan Kazası (1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 41, Erzurum, s.189-214.

- KILIÇ Ümit (2009), "Erzurum'da Cafer Efendi Vakfı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, Erzurum, s.173-187.
- KIRZIOĞLU Fahrettin (1976), *Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara.
- KUL Eyüp (2010), 1642 Tarihli Avâız Defterine Göre Şirân Kazâsı ve Köyle-ri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 44, Erzurum, s. 271-289.
- KUNT İ. Metin (1978), *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Üme-rası ve İl İdaresi*, İstanbul.
- MERÇİL Erdoğan (2000), *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara.
- MİROĞLU İsmet (1975), Bayburt Sancağı, İstanbul.
- (1990), *Kemah Sancağı ve Erzincan kazası (1520-1566)*, Ankara.
- (1992), "Bayburt", *DİA*, V, İstanbul, s.225-228.
- OCAK Ahmet Yaşar (1978), "Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, XII, s.247-269.
- OCAK Ahmet Yaşar-Suraiya FAROQHİ (2001), "Zâviye", *İA*, XIII, s.468-476.
- ÖZEL Oktay (1999), "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defteri", *XII. Türk Tarihi Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, Kongreye Sunulan Bildiriler III, Ankara, s. 735-743.
- ÖZGER Yunus (2008), *XIX. Yüzyıl Bayburt (Sosyo-Ekonomik, İdari ve Demog-rafik Yapı)*, İstanbul.
- ÖZKAN Haldun (2009), "Gümüşhane'de Osmanlı Dönemi Türbeleri", *Ata-türk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı:41, Erzu-rum, s. 145-171.
- ÖZMENLİ Mehmet (1996), *Eski Çağ'da Gümüşhane ve Bayburt*, (Yayımlan-mamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensti-tüsü, Erzurum.
- PAMUK Bilgehan (2006), *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul.
- PARRY, V.J. (1986), "Bayburd", *El²*, I, Leiden, s.1128.
- SAGONA Antonio (1990), "An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkid Regions, North-Eastern Anatolia: The Pre-Classical Period", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (Antalya 18-23 Mayıs 1989)*, Ankara, s.425-433.
- SAHİLLİOĞLU Halil (1991), "Avâız", *DİA*, IV, İstanbul, s. 108-109.
- SEVİM Ayşe (1993), "Gümüşhane İli, Kelkid İlçesi, Yenice Köyü Kurtarma Kazısı", *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (27-30 Nisan 1992 Efes)*, Ankara, s.373-376.
- SOLAK İbrahim (2002), "XVI. Yüzyılda Maraş ve Çevresinde Dulkadirli Türkmenleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XII-Bahar, s.109-154.

XVII. Yüzyılın Ortalarına Doğru Kelkid Kazası

- OKUR Mehmet-Veyssel USTA (2009), "Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme", *History Studies*, I/I, s.35-70.
- Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII-Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâriz Defteri (1642-1643 Tarihli)*, (Haz. Mehmet Öz-Fatma Acun), Ankara 2008.
- TAESCHNER Franz (2010), *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, I-II, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul.
- TAVERNIER Jean-Baptiste (2010), *Tavernier Seyahatnamesi*, İstanbul.
- TELLİOĞLU İbrahim (2007), "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme" *Turkish Studies*, (II)-2, s.654-664.
- TUNCEL Metin (1996), "Gümüşhane", *DİA*, XIV, İstanbul, s.273-276.
- TUNCER Orhan Cezmi (2007), *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara.
- TURAN Osman (1998), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul.
- (1999), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- (2001), "Bayburt", *İA*, c. II, Eskişehir, s.365-367.
- USLU Gülyüz (1991), "Gümüşhane'nin Tarihçesi ve Turistik değerleri", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara, s.141-153.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı (2003), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara.
- ÜNAL Mehmet Ali (1999), "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avâriz Defteri", *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta, s. 119-169.
- YÜCEL Yaşar (1971), "XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi hakkında Araştırmalar I Mutahharten ve Erzincan Emirliği", *Bellekten*, C.XXXV s. 137-140, Ankara, s.665-719.

EK 1.

Tablo 3. 1642 Tarihinde Kelkid Kazâsı'ndaki Nitelikli Nüfus

Yerleşim Birimi	Yeniçeri/Beşe	Mîr-alây	Zaim	Erbâb-ı timâr	Sipâhî	Şeyh	İmam	Müezzin	Zaviyedâr	Diğer
İlac				1						
Pökse				2					1	
Terakse				1	1					1
Yazağıl Mamaşi				1	2					
Gerdek Hisar				4	1	1	1	1		
Sarı Şeyh-Tesklon	1					4	2	1		1
Seyyid Zeki				2						
Eski Kadı						1				
Kızılcaköy	1				1		1			
Telesbek	1			2	1		1			
Dolek-Devlek				1						
Eşud-Aşud	1			1	3					
Püküd				1						
Fernigi				1		1	1			
Alancaksa				1			1			
Mamaş				3	5					
Ençirti				2			1			
Bardız							1			
Hasud				1						1
Ağıl				1						
Hınzori			1	4	1	1				3
Hanege						1	1		2	
Havsı	1				1					
Eskah				4						

XVII. Yüzyılın Ortalarına Doğru Kelkid Kazası

Keleterne		1		2	1					
Haç Egrek				1						
Germeri	2	1	1	6	6					
Samagermiş										2
Sarpı				1	1					
Tayı Şeyh-Pirsor				4	1	1				
Sarı Şeyh-Balahor				2						
Sıpanazad-ı Süfla				1						
Pegun				12						1
Sıpanazad-ı Ulya				2						
Gevazid				1						
Güdel	1			5						
Hallaç Yakub				1		1				
İl Yezm				1						
Kozçerme				6						1
Torposek				1	1	1				1
Deretolu				4	1		1			
Bulak				4						
Tayşlı				2						
Alaca Atlı				2						1
Güniçerme				4	1					
İl Mülk				7						
Salurdek				3						
Irha				4	1					
Ağgi	1			1			1			2
Sadak				10			1			2
Havceş	1			5						
Eziz				4	1					
Kılıçcı				1						
Gelen Pırtık				2	1					
Hozbirik				3						

Köseler	1			5	2		1			1
Ecmel				1						
Mormoc				2						2
Godik				1						
Karlınkas				2	1					
Halka Ulu				1						
Karaca Viran				1						
Sokman				4					1	1
Çörezme				2						
Kelahbur	1			9	1					
Posas				2	1		1			9
Altuntaş				1						
Heğni				7	1					
Şurut										37
Hınzorik				1	1					

EK 2.

Tablo 4. 1642 Tarihinde Kelkid Kazâsına Bağlı Köyler ve Nüfus Durumu¹²

Köy Adı	M. Hâne	M. Muaf	Askerî Gör.	Din Gör.	GM. Hâne	Veled-i Abdullah
İlac	11		1		22	6
Pökse	13		2	1		
Terakse	7		3		1	1
Şin					7	
Yazağıl Mamaşi	7		3			
Gerdek Hisar	19	2	5	3		
Sarı Şeyh-Tesklon	16	2	1	8		
Seyyid Zeki?	9		2			1
Eski Kadı	7	3		1		
Kızılcaköy	8		2	1		1

¹² Veled-i Abdullah olarak verilen rakamlar Müslim ve askerî kesimde yer alan hâneler dâhilindedir.

XVII. Yüzyılın Ortalarına Doğru Kelkid Kazası

Telesbek	13	2	4	1		
Dolek-Devlek?	3	1	1			
Delüler	7	1				
Eşud-Aşud	3		5			1
Beş Kilise-Pornik	13	1				
Püküd	9		1			3
Kındıralık	3					1
Fernigi	5		1	2		1
Alancaksa	28		1	1	1	4
Mamaş	12	1	8			1
Egdiş	9					
Ençirti	5		2	1		
Bardız	7			1		1
Hasud	5		2			
Ağıl	3		1			
Hınzori	13		9	1		
Hanege	6	1		4		
Havsı			2			
Eskah	4	1	4		5	2
Keleterne	3	1	4			
Haç Egrek	3		1			
Germeri	16	3	16		3	10
Piderek	2					
Samagermiş	6		2			
Eymür	2					
Morakom	4				4	4
Sarpı	2		2			
Tayışeyh-Pirsor	9		5	1		
Sarı Şeyh-Balahor	4		2			
Sıpanazad-ı Süfla			1			
Egdir	5					

İ. E. Çakır-S. Demir

Pegun	12		12	1	3	
Sıpanazad-ı Ulya	9	1	2			
Gevazid	3		1			2
Eşklor	7					
Güdel	20		6			2
Mahmatlı	3					
Hallac Yakub	2		1	1		
İl Yezm	9		1			
Kozçerme	4		7			1
Torposek	2		3	1		
Deretolu	12	1	5	1		1
Güdekli	2					
Bulak	2		4			
Tayşlı	3	2	2			1
Alaca Atlı	3		2	1		1
Güniçerme	2		5			
İl Mülk			7			
Salurdek	2		3			
Irha	5	1	5			1
Günd Egrek	6				2	5
Ağgi	4	1	4	1		1
Sadak	10		12	1		
Havceç	4	1	6			2
Eziz	7	1	5			
Kılıçcı	4		1			
Cebi	2	1				
Gelen Pırtık	22		3			8
Hozbirik	2		3			
Köseler	38		9	1		5
Ecmec	4		1		11	1
Viranşehir	8				1	3

XVII. Yüzyılın Ortalarına Doğru Kelkid Kazası

Mormoc	1		4		7	3
Godik	4		1			1
Karlınkas	3		3			
Kara Abdal	3					
Halka Ulu	2		1			2
Alişir	4					
Bandula	1					
Karaca Viran	4		1		1	
Sokman	5		5	1		
Çorezme			2			
Siperkor	8					1
Kelahbur	19		11			3
Posas	13		11	2	19	4
Cöregi	3					1
Altuntaş	4		1			
Taşzud	7					
Heğni	17	5	8			3
Şenbuk						
Şurut	42			37		14
Hınzorik	4		2			
Toplam	658	33	253	74	87	103

M.Müslim, GM.Gayrimüslim, Gör.Görevli.